

УДК 811.161.2' 28

Етнокультурні джерела номінації фітонімів в українській мові

Черемська О.С.¹, Масло О.В.²

¹Харківський національний економічний університет,

²Харківська гуманітарно-педагогічна академія,
м. Харків, Україна

У статті досліджено етнокультурну специфіку номінації фітонімів в українській мові з урахуванням зіставного аспекту. Лінгвокультурологічний аналіз фітонімів здійснено на матеріалі української, російської та білоруської мов. Розглянуто конотативні компоненти етнічно маркованих фітонімних одиниць в народнопоетичному тексті, визначено етнокультурні джерела конотації у проекції на внутрішню форму окремих фітонімів, назви яких різняться у східнослов'янських мовах. Виявлено відмінності номінації, зумовлені етнокультурними чинниками, особливостями світосприйняття різних етносів.

Ключові слова: фітоніми, конотативний компонент, етнокультурний чинник, культурологічний аналіз.

Постановка проблеми. Сучасний період розвитку лінгвістики відзначається активізацією когнітивного аспекту наукових пошуків на різних рівнях мовної системи. Особливого значення набуває номінативна система мови – репрезентант етнічної своєрідності мовного членування світу.

Давнім, системно розгалуженим та інформаційно насиченим шаром лексики української мови є фітоніми – назви рослин, які складають вагомую частину мовної скарбниці з огляду на їх значну кількість (близько 10 тисяч слів) і є цікавим компонентом національно-мовної картини світу.

Увагу вітчизняних мовознавців привертає зіставний аналіз з урахуванням синхронічного підходу, який дає змогу виявити лінгвальні чинники семантичних відмінностей. І.Е. Подолян, використовуючи контрастивний етнопсихологічний аналіз, розглядає національну специфіку семантики фітонімів в українській, англійській, німецькій мовах [8]. Мотиваційну основу назв рослин у первинному і вторинному семіозисі на матеріалі української, російської, німецької, французької мов виявляє А.М. Сердюк [9]. *Актуальності* набувають зіставні дослідження української та російської мов, “у яких спільні корені походження та функціонування і які відчувають постійне взаємопроникнення і взаємозбагачення, але історія яких позначена багатьма контрастними явищами, а звідси вони мають свої власні, відмінні риси” [1, с. 20]. На думку Л.В. Дробахи, “зіставний аналіз надає можливість глибшого розкриття особливостей відображення світу в рідній мові та національній культурі поряд з іншими мовними картинами світу” [3, с. 168]. Саме через зіставлення принципів і способів номінації основних моделей мотивації фітонімів у різних мовах, конотативних компонентів, яких вони набувають в усній народній творчості, певних етнографічних нашарувань можна виявити специфічні ознаки номінаційних процесів тієї чи іншої мови.

Мета статті – розглянути конотативні компоненти етнічно маркованих фітонімних одиниць в народнопоетичному тексті, визначити етнокультурні джерела

конотації у проекції на внутрішню форму окремих фітонімів, назви яких різняться у східнослов'янських мовах.

Завданням роботи є виявлення відмінностей номінації, зумовлені етнокультурними чинниками, особливостями світосприйняття різних етносів.

Семантика фітонімів має різні першоджерела в різних мовах. Як зауважує А.М. Шамота, в основу семантики назв рослин може бути покладено позалінгвістичний принцип – від реалії до назви, та лінгвістичний – від назви до реалії. У семантичному полі назв рослин сконцентровано всебічну сутність реалії: її використання, морфологію, місце зростання, походження [16]. Зважаючи на це, Л.А. Москаленко об'єднує назви рослин у три групи: за зовнішньою ознакою, за внутрішньою та функціональною властивістю [7, с. 32].

Цікавим, на наш погляд, є зіставний аналіз фітонімів трьох східнослов'янських мов – української, російської, білоруської, що сприятиме виявленню відмінного у сфері лексичної конотації як основи процесів лексико-семантичної деривації, а також лінгвокультурологічний аналіз, що дасть змогу встановити національні закономірності виникнення й особливості функціонування фітонімів в українській, російській та білоруській мовах.

На думку В. Кононенка, „Інтерпретація культурно-етнічних словесних одиниць передбачає визначення способу називання, мотивації самої назви. Адже сприйняття слова через усвідомлення його «внутрішньої форми», тобто ознак, покладених в основу номінації, – прямо чи опосередковано визначає належність мовців до національної спільноти” [5, с. 48]. Виявленню національної специфіки може сприяти з'ясування етимології, вибір мотиваційної ознаки, яка нерідко визначається впливом національно зумовлених чинників, указує на принципи називання, спосіб мислення, а також усвідомлення внутрішньої форми слова, з визначенням якої пов'язують поняття образності та мотивованості слова. У мовознавчих студіях внутрішню форму потрактовано як „образ”, який є своєрідною точкою опори при створенні слова, „ланка”, „ознака” (мотиваційні та мисленнево-відображальні (концептуальні) величини), а різноманітність потрактувань досліджуваної мовної категорії зумовлена синкретичною природою внутрішньої форми.

Цікавими з цього погляду є номінації, мотиваційною основою яких є зв'язок із небесним світилом – Сонцем. За давньою міфологією східнослов'янських племен слов'яни були сонцепоклонниками і називали себе «синами сонця», отож не дарма рослинами сонця за зовнішніми ознаками вважали *кульбабу*, *соняшник*, *рум'янок* (рос. *одуванчик*, *подсолнух*, *ромашка*, біл. *дзьмухавець*, *сланечнік*, *рамонак*). Квітка *кульбаба* схильна до загинання, округлості, укр. слово *кульбастий* – „горбатий, загнутий”, походить від *кулити*, що означає *зігнути* [4, с. 136]. З *соняшником* завжди пов'язували образ села, тому *краса*, *врожай*, *спокій*, *сонце*, *добро* є конотативними компонентами символічного значення. Мотиваційною основою фітоніма *рум'янок*, як і білоруського *рамонак*, є *рум'яний*, адже серединка квітки руда, російська назва *ромашка* латинського походження.

Листя рослини *латаття* (рос. *белая лилия*) запозичене з латинської, можливо, через німецьку, біл. *гарлачыка*) широке, ніби латками покриває поверхню води, саме за подібність до латок ця рослина й дістала таку назву. Назва *гличики* (біл. *гарлачыкі*, рос. *кувшинки*) мотивована формою квітки. Але в Україні жовті гличики ще називали *русальною квіткою*, пов'язуючи її з русалкою, вірили, що це її улюблена квітка: у літні місячні ночі русалки збираються саме там, де жовтих гличиків більше.

Особливу увагу в українському фольклорі надано фітоніму *жито* (біл. *жыта*, рос. *рожь*) – конотативними компонентами якого є *плодючість*, *молодість*, *кохання*, *сила*, *добробут*, *життя*, *здоров'я*. У Словнику української мови значна кількість слів з „житяними” коренями: *поживно* (вигідно), *пожиточний* (корисний), *живець*

(життєва сила), *живитися* (годуватися), *живкий* (енергійний), *животвір* (природа жива), *поживання* (життя), *заживок* (зародок), *заживний* (міцний), *жила* (кровоносна судина). Слово „*жито*” походить від „*жити*”, адже здавна хліб ототожнювали із самим життям. «У цьому слові зосереджується багато смислу і змісту; ним виражається головне благо народу, так що благо можна поставити синонімом жито» [11, с. 19]. Митрополит Іларіон зауважує: «Жито особливо поважалося як правдивий середник долі, життя. Воно – символ плодючості, і тому часто в ритуалі, особливо весільному, і вживається або в зерні, або в снопах» [6, с. 61]. Фітонім *жито* є одним із головних компонентів коломийок, повір'їв, прислів'їв та приказок („*Жита* ростуть, як з води йдуть”, „*Жито* годує всіх, а пшениця на вибір”), пісень про кохання: *Жито, мамцю, жито, мамцю, / Жито – не полова, / Як дівчину не любити, / Коли чорноброва*. Жито є головним атрибутом весільної обрядовості, Різдва, святкування Нового року (за старим стилем), хрестин, поховального ритуалу. Постійними епітетами до номінації є *високе, густе, дорідне, зелене*.

Мотиваційною основою слова рос. *рожь* є *родить*, пор. *роженица, урожай, родители*. Фітонім є компонентом численних прислів'їв та приказок: на *обухе рожь* молотит, зерна не обронит; *матушка рожь* кормит всех дураков сплошь, а пшеничка по выбору; *рожь* говорить: сей меня в золу, да в пору; овёс говорить: топчи меня в грязь, так буду князь; *рожь* любить: хоть на часок, да в песок (да в пепелок), а овёс – хоть в воду, да в пору; *рожь* – хоть в золу, да в пору, а овёс коли в грязь, так и князь; *рожь* сей в золу, а пшеницу в воду (в пору).

Трав'янисті рослини *будяк, очерет* (біл. *чартапалох, чарот (трыснѣг)*, рос. *чертополох (волчец); камыш*) вважали сховищем нечистої сили: «Чорт сидить в очереті та полохає жабів» [15, с. 106]. Слово *будяк* споріднене зі словом *бодати*, яке означало «*колоти*», і первинно звучало як *бодяк* – «той, що бодається, коле». Українці використовували лікувальні властивості будяка у випадку захворювання печінки. *Чертополох* (від *чорт і полах, полошить*) у Росії здавна застосовували для обкурювання хліва, щоб охоронити худобу від нечистої сили та хвороб. З огляду на гостре листя *очерету* його назву виводять з індоєвропейської мови **Ker* – „*різати*” (рос. *камыш* – тюркського походження). *Очерет* використовували в Україні для покрівлі хат, з нього виготовляли сопілки: *Ну, скільки ж їх? – Калинова, вербова / Та липова – ото й усі. А треба / Ще й очеретяну собі зробити, – / Та лепсько грає* („Лісова пісня”, Леся Українка).

Назви городніх рослин: *цибуля, гарбуз, буряк* (біл. *цыбуля, гарбуз, бурак*; рос. *лук, тыква, свекла* – запозичені з різних мов) відрізняються від назв у російській мові внутрішньою формою. *Гарбуз* в українському фольклорі є символом відмови при сватанні: *Сватало Марусю багато парубків, так вона всім гарбуза давала* [13, с. 74], *бояться, щоб не посміявся багач сватом, не погодував гарбузами* [15, с. 544]. У цьому випадку слово *гарбуз* входить до фразеологізму *дати (давати), піднести (підносити) гарбуза* з семантикою „відмовляти тому, хто сватається” [10, с. 30] з експресивними добродушно-насмішкуватими конотаціями. Стале порівняння: *голова як гарбуз* (велика, кругла). Слово *цибуля*, етимологія якого ще не має однозначного трактування, увійшло до прислів'їв та приказок з негативною конотацією: „Таких, як ти, по сім за *цибулю*”, „Так любить, як собака *цибулю*”. Мотиваційною основою фітоніма *буряк* є назва кольору – *бурий*.

Міжмовні відмінності репрезентують психокогнітивні реляції свідомості. Так, дослідження номінативних процесів таких ягід, як *полуниця, суниця, журавлина, агрус, порічка* (біл. *клубніца, суніца, журавіны, агрест, парэчка*) рос. (*клубника, земляника, клюква, крыжовник, красная смородина*) проектує їх на особливості світосприймання українського, російського та білоруського народів. Назва *полуниця* пов'язана зі словом *паленіти* – «яскраво горіти, червоніти» з огляду на яскраво-чер-

воний колір ягоди. Отож за основу мотивації назви взято кольорову асоціацію, на відміну від мотиваційної основи назв цих рослин у російській і білоруській мовах – асоціація за формою (*клубок*). Назва *суниця* теж мотивована зовнішньою ознакою: суниця ніби никне ягідками до землі. Слово складається з префікса *су-* і давнього слова *ниць* «*обернений униз*». В основу назви покладено дію – *никнути*: «На горі *суниченьки*, на долині *полуниченьки*», «Вже минули *суниченьки* й *полуниченьки*, вже наспіли осінні *вечерниченьки*», – співається в піснях, зібраних і упорядкованих А. Метлинським. У білоруській і російській мовах в основі назви лежить асоціація із *землею*, адже ягоди часто лежать на землі, звідси і назва *земляника*. Хоча порічка давно вже росте по садках, однак назва зберегла відомості про поширення дикої смородини по берегах річок (*по річках – порічка*). У російській мові назва *красная смородина*, як і чорна, зумовлена сильним запахом листя [2]. Фітонім *журавлина* виник унаслідок скорочення словосполучення *журавлина ягода*, адже ця рослина росте на болотах, де водяться журавлі. Подібною є етимологія рос. назви *клюква* – від *ключевина* – «*болото*», дехто припускає походження від слова *клюк*, *клюкати* – звук, який видають вижаті ягоди [14, с. 258].

Якщо слово *агрus* (біл. *агрэст*, рос. *крыжовник*) прийшло до нас через польську мову з італійської (пол. *agrest* означало «кисле вино з незрілого винограду»), то мотиваційною основою рос. слова *крыжовник* є німецьке слово *der Stachelbeerstrauch* (колючий ягідний кущ), *die Stachelbeere* (колючі ягоди).

Відомо, що саме з *квіткою* в усній народній творчості порівнюють красу дівчини: «Ой спаде з личенька краса, як із *квітоньки* роса», адже квітка – символ *молодості, краси*. Стале порівняння «дівчина (личко) як *квітка*». Квітка *волошка* (рос. *васильки*, біл. *васілёк, валюшка*) – назву запозичено з грецької мови) має волохаті пелюстки, відповідною і є назва. З її цвітом порівнюють колір дівочих очей «як *волошки* сині». З рослини дівчата роблять вінки, квіти вишивають на рушниках, колись саме з цієї квітки робили блакитну фарбу.

Рожса (біл. *ружа, роза*) є символом дівочої краси і кохання: *Один ходить по світлиці, / Думає, гадає, / Другий стоїть у порога, / Дівчини питає: / «Дівчинонько, повна рожса, / Чи сватати гожа?»* (народна пісня). Стале порівняння «дівчина як *рожа*» (гарна). «Моя врода, як *повная рожса*» (нар. пісня). Фітонім є компонентом лексичних словосполучень: *гайова рожса* (шипшина), *панська рожса* (троянда), *собача рожса* (польова, дика). Якщо дівчина порівнюється з *рожею*, а її очі з *волошкою*, то хлопець з *чорнобривцями* (гарний, чорнявий). Ця квітка є символом *чистоти, щирості, рідної землі*. Фітонім має жовті квітки з темними обідками, звідси й назва (рос. *бархатцы*, біл. *аксаміткі* теж мотивовані зовнішньою ознакою).

Конюшина (біл. *канюшина, рос. клевер, трилистник*) (*клевер* – з німецької мови (нім. *der Klee*) поширена на пасовиськах, назву, ймовірно, отримала через те, що її любляють коні. Етнічно мотивованими є назви й інших лікарських рослин. *Конвалія* (біл. *ландыш, рос. ландыш, молодило, молодильник, виновник* [2]) росте переважно в долинах річок, відповідно її мотиваційну основу пов'язують зі словом *валити*. Це символ *дівочої чистоти, скромності, весни*. В українській народній поезії конвалія символізує *пробудження природи, цнотливість, дівочість, скромність*. *Материнка* (*душица* – споріднене зі словом *дух* (*запах*), біл. *мацярдюшка*) – запашна трав'яниста рослина з дрібними квітками. «Ой у полі нивка, по ній *материнка*» [15, с. 96]. Виникла назва через спрощення складного слова *материдушка*, яке своєю чергою утворене з основ іменника *мати* (у родовому відмінку) і *душка* (зменшене до слова *душа*), можливо, що перший компонент є результатом видозміни давнішого (діви) Марії; адже існує повір'я, згідно з яким у цю рослину перевтілилася душа молодої матері, яка рано померла [4, с. 412]. Стебло лікарської рослини *деревій* дуже міцне, як і дерево, через таку особливість і має назву, у рос. мові *тысячелистник* – за

кількістю листочків (їх дуже багато), у біл. *кываўнік*, ймовірно, через коровоспинні властивості.

Рослинний світ як української, так і двох інших східнослов'янських мов, багатий і на композитні народні та народнопоетичні назви: *жито-пшениця*, *зимоцвіт*, *калина-малина*, *люби-мене (незабудка)*, *нечіпай-зілля*, *нечуй-вітер (ястребинка)*, *первоцвіт*, *перекотиполе*, *рута-м'ята*, *чар-зілля*, *горицвіт*, *ломиніс*, *суховершики (чорноголовка)* та інші. Більшість із таких назв утворено поєднанням наказового способу дієслова з іменником. *Жито-пшениця* є обов'язковим ритуальним компонентом вербального обрядотексту: *А зрадується жито, пшениця, / Жито-пшениця, всяка пашниця./ Будуть снопоньки, як повозоньки, / Будуть копоньки, як звіздоньки*. Через свій невисокий зріст, волохатість квітка *нечуйвітер* (біл. *нечуйвистер*, рос. *нечуйвистер*, *ястребинка*, *ястребинки*) недоступна вітрові. А назва *ломиніс* (біл. *клемацісы*, рос. *клематысы*, *ломонос*) пов'язана з отруйністю, неприємним запахом, подразливою дією рослини. За свій яскравий колір, що нагадує полум'я, має назву квітка *горицвіт* (рос. *горицвет*, *адонис*; біл. *светнік*). Народнопоетична назва *перекотиполе* (біл. *перакаці*, рос. *перекати*, *перекатиполе*) є не лише символом українського степу, але й своєрідним трансформатором стародавніх поглядів слов'ян на дерева, кущі, рослини як на обереги, захисники від злих сил. *Перекотиполе* в казках є свідком злочину, отже, символічним оберегом душі вбитого, адже саме *перекотиполе* стає причиною викриття злочинця [12].

Висновки. Таким чином, зіставний лінгвокультурологічний аналіз фітонімів української російської та білоруської мов виявляє джерела походження окремих назв, у проекції на внутрішню форму дає змогу визначити як спільне коріння, так і міжмовні, етнічні відмінності різних спільнот, сприяє розкриттю національних особливостей виникнення тих чи тих конотацій у зіставлюваних мовах.

Список літератури

1. Гончарова Т.І. Національна картина світу як наслідок духовної діяльності людини / Т.І. Гончарова // Тези доповідей та повідомлень наукової конференції. «Українська духовна культура в системі національної освіти». – Харків: ХДУ, 1995. – С. 20 – 21.
2. Даль В. Толковий словарь живого великорусского языка: Т. 1 – 4 / В. Даль. – М.: Русский язык, 1978. – Т. 2. И – О, 1979. – 779 с.
3. Дробаха Л.В. Деякі аспекти зіставного вивчення орнітальної лексики в російській, українській та німецькій мовах / Л.В. Дробаха // Слов'янський збірник. – Одеса: Астро Принт, 1998. – Вип. 5. – С. 168–179.
4. Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. – К.: Наукова думка, 1982 – 1989.
5. Кононенко В.І. Рідне слово. Підручник для шкіл із поглибленим вивченням української мови, ліцеїв, гімназій, колегіумів / В.І. Кононенко. – К.: Богдана, 2001. – 303 с.
6. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування нашого народу. / Митрополит Іларіон. – Вінніпег, 1965. – 423 с.
7. Москаленко Л.А. Подібність рослини до іншої рослини як джерело номінації / Л.А. Москаленко // Українська мова. – 2002. – №3 – С. 39-50.
8. Подолян І.Е. Національна специфіка семантики фітонімів в українській, англійській та німецькій мовах (контрастивний етнопсихолінгвістичний аналіз) / І.Е. Подолян // Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.17. – Київ. держ. лінгв. ун-т. – К., 2000. – 19 с.
9. Сердюк А. М. Мотиваційна основа назв рослин у первинному і вторинному семіозисі (на матеріалі української, російської, німецької та французької мов) / А. М Сердюк // Дис... канд. філол. наук: 10.02.15 / Бердянський держ. педагогічний ін-т ім. П.Д. Осипенко. – Бердянськ, 2001. – 222 с.
10. Словник української мови: В 11 т.– К.: Наук. Думка, 1971. – Т. 2. – 151с.
11. Сумцов Н.Ф. Хлеб в обрядах и песнях / Н.Ф. Сумцов. – Харків, 1885.
12. Українські народні казки / Упоряд. Б. Грінченко; передм., атрибуція текстів та комент. О.Ю. Бріциної. – К.: Либідь, 1994. – 184 с.
13. Українські народні казки: У 3 кн. / Упоряд. М. Возняк. – К.: Держлітвидав, 1946 – 1948. – Кн. 1–3.

14. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: У 4 т. / М. Фасмер; Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачёва. – 4-е изд., стер. – М.: ООО “Издательство Астрель”: ООО “Издательство АСТ”, 2003. – Т. 1–4.
15. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край / П. П. Чубинский. – СПб., 1872–1878. – Т. 1–7.
16. Шамота А.М. Назви рослин в українській мові / А.М. Шамота. – К.: Наук. думка, 1985. – 164 с.

Черемская О.С., Масло О.В. Этнокультурные источники номинации фитонимов в украинском языке // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации» Том 26 (65). № 1 – С.547-552

В статье исследуется этнокультурная специфика номинации фитонимов в украинском языке с использованием сопоставительного аспекта. Лингвокультурологический анализ фитонимов проводится на материале украинского, русского и белорусского языков. Рассматриваются коннотативные компоненты культурно-маркированных фитонимных единиц в народнопоэтическом тексте, определяются этнокультурные источники коннотации в проекции на внутреннюю форму отдельных фитонимов, названия которых отличаются в восточнославянских языках. Выявляются отличия номинации, обусловленные этнокультурными факторами, особенностями мировосприятия разных этносов.

Ключевые слова: *фитонимы, коннотативный компонент, этнокультурный фактор, лингвокультурологический анализ.*

Cheremaska O. S., Maslo O.V. Ethnocultural sources of fitonim nomination in Ukrainian language // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2013. – Vol. 26 (65). No 1 – P.547-552

The article studies ethnocultural specificity of fitonim nomination in Ukrainian language taking into account a comparative aspect. Linguistic and cultural analysis of fitonims is based on Ukrainian, Russian and Belarusian languages. Connotative components of ethnically marked fitonim units of folk text are considered, connotations ethnocultural sources in projection on the internal form of individual fitonims which names differ in East Slavic languages are defined. Nomination differences that are caused by ethno-cultural factors and worldview features of different ethnicities are detected.

Nomination with motivational feature orb - the sun dandelion, sunflower and chamomile are analyzed; connotative components of folk fitonim rye in relation to Russian name rye are revealed; the features of nominative processes in the East Slavic languages of herbs names (thistle, reed), garden plants (squash, beets, onions), berries (strawberries, wild strawberries, cranberries, gooseberries, red currants), flowers (cornflower, mallow, marigold), medicinal plants (clover, lily of the valley, oregano, yarrow) are investigated; composite connotations of folk and popular names: rye, wheat, zymotsvit, cranberry-raspberry, forget-me-not (forget), mimosa pudica, tumbleweed are defined, and their symbolism is described.

Keywords: *fitonim, connotative component, ethno and cultural factors, linguistic and cultural analysis.*

Поступила до редакції 11.04. 2013 р.